O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [15]
ISSN 2181-7324(Print)

FILOLOGIYA
http://journals.nuu.uz
Social sciences
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 81'37:811.111+811.512.133

Madinaxon SIDDIQOVA,
Magistrant, O‘zbekiston Milliy universiteti, Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: siddiqovamadina08@gmail.com

Filologiya fanlari doktori, dotsent X.Sarimsokov taqrizi asosida

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF PARALINGUISTIC DEVICES IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

This article examines the linguistic nature of paralinguistic devices and their role in oral and written communication in English and Uzbek. It traces the origin of the term “paralinguistics,” its formation as a separate branch of linguistics, and the main scholarly approaches to its study. The paralinguistic devices are classified into phonational (prosodic), kinesic, proxemic and graphic types, and their communicative, emotive, regulative and substitutive functions are described. Special attention is paid to the ways paralinguistic phenomena are verbalized in literary texts of both languages, including lexical markers, stable phrases and author’s remarks. The comparative analysis reveals both universal and nationally specific features conditioned by the cultural traditions of English and Uzbek speakers.

Keywords: paralinguistics, non-verbal communication, prosody, kinesics, proxemics, gesture, intonation, literary text, comparative analysis.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПАРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье рассматривается лингвистическая природа паралингвистических средств и их роль в устной и письменной коммуникации на английском и узбекском языках. Прослеживается происхождение термина «паралингвистика», его становление как самостоятельного направления языкознания, а также основные научные подходы к его изучению. Паралингвистические средства классифицируются на фонационные (просодические), кинесические, проксемические и графические, описываются их коммуникативная, эмотивная, регулятивная и замещающая функции. Особое внимание уделяется способам вербализации паралингвистических явлений в художественных текстах обоих языков: лексическим маркерам, устойчивым сочетаниям и авторским ремаркам. Сопоставительный анализ выявляет как универсальные, так и национально-специфические черты, обусловленные культурными традициями носителей английского и узбекского языков.

Ключевые слова: паралингвистика, невербальная коммуникация, просодия, кинесика, проксемика, жест, интонация, художественный текст, сопоставительный анализ.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA PARALINGVISTIK VOSITALARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada paralingvistik vositalarning lingvistik tabiati hamda ularning ingliz va o‘zbek tillaridagi og‘zaki va yozma muloqotdagi o‘rni yoritiladi. “Paralingvistika” termini kelib chiqishi, uning tilshunoslikning alohida yo‘nalishi sifatida shakllanishi va o‘rganilishiga oid asosiy ilmiy yondashuvlar ko‘rib chiqiladi. Paralingvistik vositalar fonatsion (prosodik), kinesik, proksemik va grafik turlarga ajratilib, ularning kommunikativ, emotiv, regulyativ va o‘rinbosarlik vazifalari tavsiflanadi. Har ikki til badiiy matnlarida paralingvistik hodisalarning verballashuv usullari – leksik belgilar, turg‘un birikmalar va muallif remarkalari alohida tahlil qilinadi. Qiyosiy tahlil natijasida ingliz va o‘zbek tillari sohiblarining madaniy an’analari bilan bog‘liq umumiy (universal) hamda milliy-o‘ziga xos jihatlar aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: paralingvistika, noverbal muloqot, prosodiya, kinesika, proksemika, imo-ishora, intonatsiya, badiiy matn, qiyosiy tahlil.

Kirish. Inson muloqoti faqat so‘zlar orqali amalga oshmaydi. Nutq jarayonida ovoz ohangi, pauza, yuz ifodasi, imo-ishora, tana harakatlari va suhbatdoshlar orasidagi masofa ham axborot tashiydi. Bunday vositalar tilshunoslikda paralingvistik vositalar deb ataladi va ular nutqning mazmuniga qo‘shimcha ma’no, hissiy bo‘yoq hamda munosabat ifodasini qo‘shadi.

Bugungi kunda xalqaro aloqalarning kengayishi, chet tillarni o‘qitishga e’tiborning kuchayishi va tarjimachilik faoliyatining rivojlanishi tufayli turli madaniyat vakillari o‘rtasidagi muloqotning noverbal jihatlarini o‘rganish dolzarb masalaga aylandi. Bir xalqda ijobiy ma’no anglatadigan imo-ishora boshqa xalqda mutlaqo boshqacha talqin qilinishi mumkin. Bu esa muloqotda tushunmovchilik va madaniy ziddiyatlarga sabab bo‘ladi.

Shu ma’noda paralingvistik vositalarni ingliz va o‘zbek tillari misolida qiyosiy o‘rganish quyidagi maqsadlar uchun muhimdir:

Madaniyatlararo muloqot: imo-ishora va ohangning milliy talqinini bilish suhbatdoshni to‘g‘ri tushunishga yordam beradi.

Tarjima: badiiy matndagi paralingvistik tasvirlarni aynan emas, balki ma’noviy muvofiqlik asosida tarjima qilish imkonini beradi.

Til o‘qitish: o‘quvchilarga tilning faqat grammatik emas, balki kommunikativ-madaniy qatlamini ham o‘rgatishga xizmat qiladi.

Badiiy matn tahlili: yozuvchining personaj ruhiyatini ochishdagi uslubiy mahoratini baholashga asos bo‘ladi.

Maqolaning maqsadi ingliz va o‘zbek tillaridagi paralingvistik vositalarning lingvistik xususiyatlarini aniqlash, ularning tasnifi va vazifalarini yoritish hamda badiiy matnlarda verballashuv usullarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Paralingvistika tushunchasi va uning shakllanishi

O‘quvchida tabiiy savol tug‘iladi: paralingvistika nima?

Etimologik jihatdan paralingvistika termini yunoncha para (“yonida”, “atrofida”) old qo‘shimchasi va lotincha lingua (“til”) so‘zining birikishidan hosil bo‘lgan. Demak, u so‘zma-so‘z “til yonidagi”, “tilga hamroh bo‘luvchi” degan ma’noni anglatadi. Termin ilk bor amerikalik tilshunos G.L.Trager tomonidan 1958-yilda ilmiy muomalaga kiritilgan [1]. Olim nutq tovushlariga hamroh bo‘ladigan ovoz sifatlari – ovoz balandligi, tembri, temp, kulgi, yig‘i, xo‘rsinish kabi hodisalarni “paralanguage” deb nomlagan.

Keyinchalik bu tushuncha kengaydi. R.Birdvistel imo-ishora va tana harakatlarini o‘rganuvchi kinesika fanini asosladi va uni tilshunoslik usullari bilan tahlil qilishni taklif etdi [2]. D.Aberkrombi paralingvistik vositalarni “nutqqa hamroh bo‘ladigan, ammo til tizimiga kirmaydigan muloqot vositalari” sifatida ta’riflagan [3]. D.Kristal esa ingliz tili prosodiyasi va paralingvistik ovoz sifatlarini batafsil tasniflab, ularning til tizimi bilan chegarasini aniqlashga harakat qilgan [4].

Ispan olimi F.Poyatos paralingvistikaga fanlararo yondashib, og‘zaki nutq, paralingvistik vositalar va kinesikani “asosiy muloqot uchligi” deb hisoblagan [5]. Rus tilshunosligida G.V.Kolshanskiy paralingvistikani til bilan uzviy bog‘liq tizim sifatida o‘rgangan [6], I.N.Gorelov esa noverbal komponentlarning nutq hosil bo‘lishidagi o‘rnini tadqiq etgan [7].

O‘zbek tilshunosligida noverbal vositalar masalasi nisbatan keyinroq, o‘tgan asrning 80–90-yillaridan boshlab o‘rganila boshlandi. Xususan, M.Saidxonov noverbal vositalar va ularning o‘zbek tilida ifodalanishini maxsus tadqiq etgan [8]. Sh.Iskandarova o‘zbek nutq odatining muloqot shakllarini [9], Sh.Safarov va M.Hakimov esa pragmalingvistika doirasida noverbal muloqot masalalarini yoritgan [10; 11].

Tadqiqotlarda paralingvistik vositani belgilashda quyidagi mezonlar sanab o‘tiladi:

1) u nutq bilan birga yoki uning o‘rnida qo‘llaniladi;

2) u muayyan axborot yoki munosabatni ifodalaydi;

3) uning ma’nosi madaniy kontekst bilan belgilanadi;

4) u ko‘pincha ongsiz ravishda, ammo ijtimoiy me’yorlar asosida qo‘llaniladi.

Biz D.Kristal va F.Poyatos qarashlariga tayanib, paralingvistik vositalarni nutqiy muloqotga hamroh bo‘ladigan, uning ma’nosini to‘ldiradigan, aniqlashtiradigan yoki o‘rnini bosadigan noverbal belgilar tizimi deb ta’riflaymiz.

Paralingvistik vositalarning tasnifi va vazifalari

Ilmiy adabiyotlarda paralingvistik vositalar turli mezonlar asosida tasniflanadi. Ularning ifodalanish kanaliga ko‘ra quyidagi to‘rt guruhga ajratish maqsadga muvofiq (1-jadval).

1-jadval. Paralingvistik vositalarning turlari

Turi	Mohiyati	Ingliz tilidagi misollar	O‘zbek tilidagi misollar
Fonatsion (prosodik)	Ovoz balandligi, tembri, temp, pauza, kulgi, yo‘tal, xo‘rsinish	to whisper, to sigh, to giggle, to mutter	pichirlamoq, xo‘rsinmoq, piqillab kulmoq, g‘o‘ldiramoq
Kinesik	Imo-ishora, yuz ifodasi, nigoh, tana holati	to nod, to shrug, to frown, to wink	bosh irg‘amoq, yelka qisib qo‘ymoq, qosh chimirmoq, ko‘z qismoq
Proksemik	Suhbatdoshlar orasidagi masofa va makonni egallash	to keep one’s distance, to step back	tizzama-tizza o‘tirmoq, bir qadam chekinmoq
Grafik	Yozma matnda shrift, tinish belgilari, harflarni cho‘zish	“Nooo!”, CAPS, …, ?!	“Yo‘-o‘-o‘q!”, ko‘p nuqta, undov belgilari

Paralingvistik vositalar muloqotda bir nechta vazifani bajaradi:

Kommunikativ vazifa: axborotni to‘ldiradi yoki aniqlashtiradi. Masalan, “He pointed to the door” va “U eshikni ko‘rsatdi” jumlalarida imo-ishora so‘zsiz buyruq ma’nosini beradi.

Emotiv vazifa: so‘zlovchining hissiy holatini ifodalaydi: to blush – qizarib ketmoq, to tremble – titramoq.

Regulyativ vazifa: suhbat navbatini boshqaradi, ya’ni gapirishga ruxsat berish yoki suhbatni to‘xtatishga ishora qiladi.

O‘rinbosarlik vazifasi: so‘zning o‘rnini to‘liq bosadi: bosh irg‘ash “ha”, bosh chayqash “yo‘q” ma’nosini beradi.

Etiket vazifasi: ijtimoiy munosabat va hurmatni bildiradi. Bu vazifa ayniqsa o‘zbek madaniyatida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Ingliz va o‘zbek tillarida paralingvistik vositalarning qiyosiy tahlili

Badiiy matnda paralingvistik hodisa bevosita ko‘rinmaydi, u yozuvchi tomonidan so‘z orqali tasvirlanadi, ya’ni verballashadi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, har ikki tilda verballashuvning uch asosiy usuli mavjud.

1. Leksik usul. Paralingvistik harakatni bildiruvchi fe’llar orqali ifodalanadi. Ingliz tilida bu fe’llar ko‘pincha bir so‘zdan iborat va ma’nosi juda aniq: to grin (tishini ko‘rsatib jilmaymoq), to smirk (istehzoli, mag‘rur jilmaymoq), to beam (yuzi yorishib jilmaymoq). O‘zbek tilida esa xuddi shu ma’no ko‘pincha so‘z birikmasi yoki ravish yordamida beriladi: iljaymoq, kinoyali kulimsiramoq, yuzi yorishib ketmoq. Demak, ingliz tilida paralingvistik leksika sintetik, o‘zbek tilida esa ko‘proq analitik xususiyatga ega.

2. Frazeologik usul. Ikki tilda ham tana a’zolari ishtirokidagi turg‘un birikmalar keng tarqalgan. Ba’zilari to‘liq mos keladi: to shrug one’s shoulders – yelka qismoq, to raise one’s eyebrows – qosh chimirmoq. Boshqalari faqat qisman mos keladi yoki umuman ekvivalentga ega emas: o‘zbekcha qo‘lini ko‘ksiga qo‘ymoq hurmat va minnatdorlikni bildirsa, ingliz tilida hand on heart asosan qasam yoki samimiyat ifodasi sifatida qo‘llanadi.

3. Muallif remarkasi usuli. Dialoglarda personaj nutqidan keyin keladigan izohlar orqali beriladi. Ingliz matnlarida ravishli qisqa remarkalar xos: “I don’t know,” she said softly. O‘zbek matnlarida esa remarka ko‘pincha kengroq, holat tasviri bilan birga keladi: - Bilmadim, - dedi u ko‘zlarini yerga tikib, ovozi zo‘rg‘a eshitilib.

Qiyosiy tahlil asosida quyidagi umumiy va farqli jihatlar aniqlandi (2-jadval)

.

2-jadval. Ingliz va o‘zbek tillarida paralingvistik vositalarning qiyosi

Jihat	Ingliz tili	O‘zbek tili

Jihat	Ingliz tili	O‘zbek tili
Fe’llar tuzilishi	Sintetik, bir so‘zli fe’llar ko‘p (to nod, to wink)	Analitik, birikmali shakllar ko‘p (bosh irg‘ab qo‘ymoq)
Nigoh	To‘g‘ri qarash samimiylik va ishonch belgisi	Kattalar oldida ko‘zni yerga tikish hurmat belgisi
Masofa	Shaxsiy makon kengroq, teginish cheklangan	Yaqin masofa, quchoqlashish, qo‘l olishish keng tarqalgan
Etiket imo-ishorasi	Qo‘l siqish, bosh irg‘ash	Qo‘lni ko‘ksiga qo‘yish, ta’zim qilish, ikki qo‘llab ko‘rishish
Ovoz ohangi	Ironiya va kinoya ko‘pincha ohang orqali beriladi	Hurmat va mehr ko‘pincha yumshoq ohang va murojaat shakli orqali beriladi

Ko‘rinib turibdiki, his-tuyg‘ularning asosiy ifodalari (kulish, yig‘lash, qizarish, titrash) universal xususiyatga ega. Biroq hurmat, odob va shaxslararo masofaga oid paralingvistik vositalar milliy madaniyat bilan chambarchas bog‘liq. Bu farqlar tarjimada ekvivalent tanlashda va til o‘qitishda albatta hisobga olinishi lozim.

Xulosa. O‘tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

Paralingvistik vositalar nutqiy muloqotning ajralmas qismi bo‘lib, ular axborotni to‘ldiradi, aniqlashtiradi, hissiy bo‘yoq beradi yoki so‘zning o‘rnini bosadi.

Paralingvistik vositalarni fonatsion, kinesik, proksemik va grafik turlarga ajratish ularni tizimli o‘rganish uchun qulay asos bo‘ladi.

Badiiy matnda paralingvistik hodisalar leksik, frazeologik va muallif remarkasi usullari orqali verballashadi. Ingliz tilida sintetik, o‘zbek tilida esa analitik ifoda shakllari ustunlik qiladi.

His-tuyg‘ularning asosiy paralingvistik ifodalari universal xarakterga ega, hurmat, odob va shaxslararo masofaga oid vositalar esa milliy-madaniy jihatdan belgilangan.

Bu farqlarni hisobga olish madaniyatlararo muloqot, badiiy tarjima va chet tilini o‘qitish samaradorligini oshiradi.

Kelgusida ushbu masalani ingliz va o‘zbek yozuvchilarining aniq asarlari, shuningdek, zamonaviy internet muloqotidagi grafik paralingvistik vositalar (emoji, harflarni cho‘zish) misolida chuqurroq tadqiq etish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR

1. Trager G.L. Paralanguage: A First Approximation // Studies in Linguistics. – 1958. – Vol. 13. – P. 1–12.
2. Birdwhistell R.L. Kinesics and Context: Essays on Body Motion Communication. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970.
3. Abercrombie D. Paralanguage // British Journal of Disorders of Communication. – 1968. – Vol. 3, No. 1. – P. 55–59.
4. Crystal D. Prosodic Systems and Intonation in English. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
5. Poyatos F. Paralanguage: A Linguistic and Interdisciplinary Approach to Interactive Speech and Sounds. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1993.
6. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – М., 1974.
7. Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М.: Наука, 1980.
8. Саидхонов М.М. Новербал воситалар ва уларнинг ўзбек тилида ифодаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1993. – 26 б.
9. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 1993. – 26 б.
10. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
11. Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
12. Ekman P., Friesen W.V. The Repertoire of Nonverbal Behavior: Categories, Origins, Usage, and Coding // Semiotica. – 1969. – Vol. 1. – P. 49–98.